

Вступ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА – це безпрецедентний катаклізм, який сколихнув увесь європейський континент. Вона похитнула інституції, ідентичності та переконання, які доти здавалися непорушними. Ця книга досліджує вплив війни на ідеологію, переконання і практики радянського режиму та його громадян, виявляючи шляхи, якими різні елементи державного устрою намагалися досягнути цю травматичну подію.

«Велика Вітчизняна війна», як її охрестили в Радянському Союзі, трансформувала радянський державний лад на фізичному і символічному рівнях. Вона стала підтвердженням первинного революційного профетизму, водночас майже повністю затьмаривши його; вона виглядала як доказ – а можливо, й причина – й імпотенції режиму, і його легітимності; вона перевизначила партію відповідно до духу самопожертви ветеранів; вона посилила етнічну спрямованість більшовицьких «чисток»; вона перебудувала «родину братніх радянських народів»; вона спонукала та надихнула людей наново утвердити себе, обрати нові ролі та висувати нові вимоги; і це назавжди розділило радянську історію та життя на дві окремі епохи.

Не дивно, що подію такого масштабу радянські громадяни тлумачили по-різному. Дехто сприймав війну як більшовицький Армагеддон, остаточне очищення від елементів, що псували бажану соціалістичну гармонію, після якого мала початися ера комунізму. Інші вважали її кривавим жертвоприношенням, необхідним, щоб спокутувати попередні злочини режиму. Треті розглядали війну як довгоочікуваний смертельний удар по імперії зла. Але для всіх війна ознаменувала кульмінацію розгортання соціалістичної революції, санкціонуючи постійну зміну методів для досягнення кінцевої мети – однорідного і гармонійного суспільства.

Аби зрозуміти те, як радянські люди впоралися з досвідом і спадком війни, необхідно детально розглянути інституції, які формували їхній світ. По-перше, радянський світ не був аномалією, він не виник у вакуумі. Ті, хто в ньому жив (як представники партійно-державного апарату, так і прості люди), завжди пильнували засади свого світу, навіть коли торували власний шлях до соціалізму та комунізму. Радянський етос пронизує політику, сформовану модерністю, коли держави прагнуть

трансформувати суспільства за допомогою наукових моделей та безлічі інституцій, яким доручено управління всіма соціальними сферами. Радянська влада то порівнювала це явище зі своєю ідеологією і практиками, то включала його в них (а нерідко й застосовувала обидва підходи одночасно), але ніколи не випускала його з уваги. Війна ще більше утвердила більшовицьку справу як частину сучасного політичного всесвіту. Безпосередній досвід сприймання протилежних ідеологій та рухів, тривале життя широких верств населення за альтернативними правилами й дедалі очевидніша подібність між повоєнними радянськими методами соціальної інженерії та методами супротивників, зокрема нацистів, змусили режим і його громадян переоцінити стан Революції та її відмінні риси в той час, коли соціалізму нарешті вдалося зламати свою ізоляцію.

По-друге, сучасники не розглядали війну ізольовано, відірвано від перманентного розгортання соціалістичної революції. Для радянських громадян війна була вирішальною, невід'ємною ланкою безперервної справи більшовизму. Війна зміцнила ключові інституції радянської системи, насамперед соціально-економічний лад, позицію партії та прагнення очистити державу від елементів, які перешкоджали бажаній соціальній та політичній гармонії. Але війна також змістила акценти в концепціях і практиках Революції, наклавши на довоєнні категорії новий набір тропів. Соціальне походження більше не було основним критерієм суспільно-політичного статусу, оскільки колишнім класовим ворогам було дозволено спокутувати це воєнними подвигами. Безпрецедентні депортації цілих етнічних груп, заміна тимчасового ув'язнення на довічне заслання, винищення сепаратистських націоналістичних рухів якісно змінили повоєнний потяг до чистоти за етнічною ознакою.

«Велика Вітчизняна війна» була чи не основним з пантеону міфів, які надавали перманентній революції легітимності та історичної значущості. У співставленні з іншими героїчними історіями більшовицького нарративу про революцію війна витіснила решту засадничих міфів, таких як громадянська війна та колективізація села, що дедалі частіше розглядалися як давні, неактуальні, а в деяких випадках – занадто суперечливі, зважаючи на їхній травматичний спадок. Проте, подібно до витіснених ним міфів, міф війни визначив критерії законного членства та виключення з радянської сім'ї. Як багато хто виявив, зокрема й самі комуністи, тавро пасивності в боротьбі проти нацистського зла згубно позначалося на суспільному становищі людини. Схожим чином сприйняття досвіду війни, що порушувало універсальну офіційній інтерпретацію чи суперечило їй, могло призвести до колективного відторгнення, якого зазнали євреї, що прагнули просувати власну версію геноциду та внеску у війну.

І, нарешті, війна в радянському світі також виводила своє значення з потужної присутності двох ключових інституцій. Перша – мережа особистих зв'язків ветеранів Червоної армії та партизанського руху. Особисті зв'язки були основним способом політичного спілкування в радянській системі, й оскільки саме ця війна, а не громадянська чи будівництво соціалізму, стала осердям життя для більшості населення, то й ці мережі розгорталися навколо спільного воєнного досвіду. Вже під час війни в окремих місцевостях по всьому Союзу ветерани приходили до керівництва, перетворюючи своє розуміння війни на лакмусовий папірець для політичної легітимності. Другою інституцією, тісно пов'язаною з першою, були створені режимом особливі структури для політизації всіх сфер життя, діяльність яких, утім, часто давала незаплановані результати. Я зосереджуся на вшануванні війни в літературі, коли ветерани змогли успішно артикулювати власний наратив війни; на загальних зборах колгоспників, коли селяни використовували свій досвід жертвовності й подвигу під час війни для отримання більшого контролю над своїми життями та для інтеграції себе як законних учасників державного ладу; на етнонаціональних територіальних утвореннях, у цьому випадку – УРСР, коли корінні народи використали культ війни, включаючи його у вироблення власних специфічних ідентичностей.

Ці теми розглянуто на прикладі Вінницької області – сільськогосподарського регіону центру–півдня України. Історія цього краю дає унікальну нагоду збагнути еволюцію радянського досвіду війни. Пасторальний спокій цієї відносно невеликої області – трохи більш як 27 тис. кв. км на двох берегах Південного Бугу – не вберіг її від долі остаточного випробувального полігону для еволюції радянської міфології, від пошуків чистоти, від долі лабораторії соціальної інженерії для всіх політичних рухів, які приходили там до влади¹.

Історія досвіду та спадку війни у Вінниці викладена в трьох частинах. Частина перша досліджує вплив війни на формування радянських політичних ідентичностей. У першому розділі простежено пошуки місцевою політичною елітою легітимного історичного минулого регіону, історія якого не пропонувала легких відповідей, беручи до уваги хоча б спадок радянської довоєнної політики. В розпал Великого Терору 1937–1938 років Вінниця стала місцем масових страт, які проводив Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), коли понад дев'ять тисяч осіб було страчено та скинуто в масові поховання на околицях міста. Ця розправа дестабілізувала місцеве середовище. Екзгумація німцями масових похо-

¹ Попри тенденційний тон, історичний огляд регіону, поданий у томі *Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область*. Київ: Гол. ред. Української рад. енцикл. АН УРСР, 1972. С. 9–75, все ще є цінним та інформативним джерелом даних, особливо про дорадянську добу.

вань перетворила оцінку радянського минулого, нацистського теперішнього та можливого радянського майбутнього на неминучу дилему. Ці розстріли також перетасували місцевий партійний осередок, вивівши на перший план нове покоління місцевих лідерів, які незабаром спізнали всі тяжкі випробування війною. Конфлікт між травматичним минулим, яке було майже стерте з офіційної пам'яті, та катаклізмом війни багато в чому визначив переформування політичних ідентичностей у повоєнний період радянської історії. На рівні місцевої політики розгорталася й жорстока битва за те, яким саме має бути спадок війни і хто визначає його – ветерани Червоної армії чи місцеві партизани; цей конфлікт мав глибше коріння в радянській історії. В розділі 2 досліджено чистки в комуністичній партії та випадки, коли поведінка під час війни ставала головним критерієм оцінки «партпридатності». Інквізиторські перевірки, під час яких лунали запитання на кшталт «Де ви були під час німецької окупації і як ви вижили?» (часто малося на увазі «Навіщо ви вижили?»), поставили тисячі комуністів у становище, коли їхні кар'єри і переконання оцінювалися крізь призму нової легітимізації міфу війни.

У другій частині простежено еволюцію радянської одержимості чистками, застосованих до широких верств населення, та порівнянню його з повоєнним урегулюванням в інших європейських країнах, перед якими постали схожі проблеми. Мешканці регіону зазнавали масових чисток ще до початку війни. Як і в решті Європи, модерна доба в історії почалася у Вінниці водночас із Першою світовою. Наприкінці 1915 року Вінниця (тоді у складі Подільської губернії) пережила масові депортації німецького населення та євреїв, влаштовані царською армією². Далі були потрясіння громадянської війни, колективізації та голоду, який тяжко пройшовся по цьому сільському регіону; сотні тисяч людей було депортовано, вбито або заморено голодом. З початку 1930-х населення зазнавало повторюваних хвиль депортацій, зокрема польської та німецької меншин³. Але найгірше було попереду. 19 липня 1941 року німецька армія увійшла у Вінницю, окупація тривала до 20 березня 1944-го. Через місяць після вторгнення регіон було розділено: територію між Дністром

² До кінця 1915 року з області було депортовано приблизно двадцять тисяч німецьких поселенців. Див.: Fleischhauer I. and Pinkus B. *The Soviet Germans: Past and Present*. London: Hurst, 1986. P. 67, прим. 5; Lohr E. "Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I," Ph.D. dissertation, Harvard University, 1999. P. 163–164, 168.

³ Див.: *Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.)* / сост. В. Ю. Васильев, Л. Виола. Вінниця: Логос, 1997; Шульга І. Г. *Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р.* Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993; *Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.)* / за ред. В. Васильєва. Вінниця: Логос, 1999.